

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ ДЛЯ ПІДЛІТКІВ – СПОЖИВАЧІВ НАРКОТИКІВ У ЦЕНТРАХ ДЕННОГО ПЕРЕБУВАННЯ

SYSTEM OF SOCIAL SERVICES FOR TEENAGERS-DRUG USERS IN CENTERS OF DAY CENTERS

Стаття присвячена обґрунтуванню необхідності впровадження системи соціальних послуг для підлітків-споживачів наркотиків. Зокрема, йдеться про відсутність адекватної державної підтримки за такими напрямками, як профілактика наркоманії серед підлітків, зменшення шкоди від вживання підлітками наркотиків та лікування неповнолітніх від наркотичної залежності.

Певний час на проблему підліткової наркоманії взагалі не звертали уваги, доки вона не стала очевидною та незручною для чиновників. Сьогодні робота з підлітками, які мають досвід вживання наркотиків, здебільшого ведеться на рівні окремих послуг та за відсутності системного бачення проблеми, зокрема з погляду комплексу підходів та послуг, необхідних для її подолання. У такій статті розкривається досвід роботи з такими підлітками на основі системного підходу та з урахуванням сучасних викликів. Такий досвід формувався з 2014 року у кількох містах України на базі центрів денного перебування. Основна увага зосереджується на розробці та впровадженні підходів, соціальної роботи з підлітками, які практикують ризиковану поведінку у центрах денного перебування, що є недержавними закладами.

Висвітлюються сучасні тенденції щодо організації роботи з підлітками – споживачами наркотиків та акцентується увага на відсутності державних стандартів надання соціальних, медичних послуг таким підліткам.

На основі досвіду роботи центру денного перебування «Компас» Харківського благодійного фонду «Благо» обґрунтовується доцільність застосування програм зменшення шкоди, адаптованих до потреб підлітків – споживачів наркотиків. Аналізуються критерії ефективності системи інтегрованих послуг, що надаються у таких центрах. Звертається увага на особливості підлітків, які практикують ризиковану поведінку та взаємозв'язок такої моделі поведінки з проблемами, що виникають у них через порушення їх прав, цькування, соціальне сирітство тощо. Обґрунтовується важливість створення партнерської мережі із організацій, що працюють з підлітками. Це не лише допомагає вирішувати складні завдання, а й змінює ставлення до проблеми підліткової наркоманії тих фахівців, які працюють з такою категорією людей. Це своєю чергою зменшує стигматизацію та покращує доступність до необхідних послуг та їх якість.

Ключові слова: система соціальних послуг, наркозалежні підлітки, низькопо-

рогові послуги, високопорогові послуги, зменшення шкоди, адвокація, профілактика, реабілітація, ризикована поведінка.

The article is devoted to substantiating the need to introduce a system of social services for adolescent drug users. In particular, there is a lack of adequate state support in such areas as prevention of drug addiction among adolescents, reduction of harm from drug use by adolescents and treatment of minors from drug addiction.

For some time, the problem of adolescent drug addiction was ignored until it became obvious and inconvenient for officials. Today, for the most part, work with adolescents who have experience of drug use is conducted at the level of individual services and in the absence of a systematic vision of the problem, in particular in terms of a set of approaches and services needed to overcome. This article reveals the experience of working with such adolescents on the basis of a systematic approach and taking into account modern challenges. This experience has been formed since 2014 in several cities of Ukraine on the basis of day centers.

The main focus is on the development and implementation of approaches, social work with adolescents who practice risky behavior in day centers, which are non-governmental institutions.

Current trends in the organization of work with adolescent drug users are highlighted and attention is focused on the lack of state standards for the provision of social and medical services to such adolescents.

Based on the experience of the "Compass" Day Center of the Kharkiv Charitable Foundation "Blago", the expediency of using harm reduction programs adapted to the needs of adolescent drug users is substantiated. The criteria of efficiency of the system of integrated services provided in such centers are analyzed. Attention is paid to the characteristics of adolescents who practice risky behavior and the relationship of this model of behavior with the problems they face due to violations of their rights, harassment, social orphanhood, etc. The importance of creating a partner network of organizations working with adolescents is substantiated. This not only helps to solve complex problems, but also changes the attitude to the problem of adolescent drug addiction of those professionals who work with this category of people. This, in turn, reduces stigma and improves access to and quality of necessary services.

Key words: social services system, drug-addicted adolescents, low-threshold services, high-threshold services, harm reduction, advocacy, prevention, rehabilitation, risky behavior.

УДК 364–53]: 615.015.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/24-1.41>

Могилка О.П.,
аспірант кафедри соціальної роботи
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна
академія» Харківської обласної ради,
керівник Центру денного перебування
«Компас»
Харківського благодійного фонду
«Благо»

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Вулиці великих міст, малих містечок і сіл сьогодні є ареною, де підлітки стикаються з великою кількістю очевидних для них можливостей та прихованих загроз. Природні бажання підлітків пізнати світ, експериментувати, самостверджуватися нерідко пов'язані із загрозами для їх життя та здоров'я. Часто ризикована поведінка є зворотною стороною дорослішання.

Сучасний соціально-економічний стан України створює передумови, за яких підлітки гостро відчують різницю між реальним світом та бажаним. Саме тому у цей час потрібна увага й допомога фахівців, які здатні здійснювати фаховий супровід підлітків та адекватно оцінювати ситуацію, в якій опинилися підлітки, й заповнювати прогалини у світосприйнятті підростаючого покоління. На жаль, сьогодні в Україні спостерігається парадоксальна ситуація, коли інтенсивний розвиток засобів комунікації спричиняє ізольованість різних соціальних груп. Діти більше віддаляються від батьків, заклади освіти – від реалій сьогодення, медичні установи зосереджують свою увагу на пацієнтах, соціальні служби на клієнтах, до категорії яких підлітки групи ризику не потрапляють; правоохоронні органи вбачають у підлітках потенційних правопорушників, що не сприяє налагодженню з ними продуктивного контакту. По суті, ми маємо сьогодні проблему, яку можна назвати «Підлітки поза увагою».

Бюрократична система, яка тривалий час визначала взаємозв'язки між державою та громадянами, не лише викликала недовіру до державних органів, а й стала підґрунтям до небажання звертатися за допомогою. Підлітковому віку особливо притаманна недовіра до органів державної влади, місцевого самоврядування та їх структурних підрозділів.

Досвід спілкування з підлітками, які мають досвід вживання наркотиків, показує, що вони заздалегідь очікують негативного ставлення до себе з боку представників правоохоронних органів, медичних працівників, педагогічних працівників та іноді навіть однолітків. Отже, вони часто залишаються наодинці зі своїми проблемами, шукаючи порятунку у віртуальному світі. Такий стан речей зумовлює той факт, що підлітки є уразливою групою населення. Саме через природну потребу до самоствердження та відсутність належного супроводу цього процесу з боку батьків, а також фахівців соціально-педагогічної галузі маємо ситуацію, яка сумними фарбами написана на фасадах будинків наших міст. Незрозумілі для дорослих символи є не лише адресами інтернет-магазинів з продажу наркотиків. Саме так сьогодні виглядає світ дитини, у якому вона і споживач, і розповсюджувач наркотиків. Підлітки, які є клієнтами центрів денного перебування, розповідають,

що написання адрес магазинів чи розкладання так званих закладок іноді є єдиною можливістю мати кишенькові гроші. Зазвичай їх кількість значно перевищує те, що розуміється під поняттям кишенькові, що є сильною мотивацією до цієї злочинної діяльності та зумовлює розповсюдження наркоманії серед підлітків.

Сьогодні вже ні для кого не секрет, що підліткова наркоманія набула загрозливого характеру. Експерименти з психоактивними речовинами часто стають відповіддю підлітків на відсутність адекватної уваги до їхніх потреб з боку держави, батьків та фахівців, які працюють з цією віковою групою.

В Україні центри денного перебування почали створюватися близько 10 років назад недержавними організаціями з метою виявити підлітків, які практикують ризиковану поведінку, зрозуміти причини такої поведінки та забезпечити їм доступ до необхідних для них послуг за відсутності державної системи роботи з підлітками групи ризику. Передбачалося, що такі центри стануть місцем довіри для підлітків та будуть своєрідним містком між вулицею та державними установами. Згодом з'ясувалося, що їх нікуди перенаправляти для надання адекватної допомоги. Отже, центри денного перебування постали перед необхідністю надавати весь спектр послуг, які є в системі соціального захисту у межах певної території, для задоволення потреб підлітків, включаючи соціальний супровід та залучення фахівців до вирішення конкретної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Ризикована поведінка підлітків вже давно є предметом наукових досліджень педагогів, соціальних педагогів, психологів. Останнім часом у фокус досліджень все більше потрапляє проблема розповсюдження серед підлітків соціально-небезпечних захворювань. Дослідники напряму пов'язують це з моделлю поведінки, яку обирають підлітки.

Так, лише за останні роки Український інститут соціологічних досліджень імені О. Яременка спільно з партнерами провів декілька досліджень, що підтверджують уразливість підлітків до захворювань на ВІЛ-інфекцію, вірусні гепатити та інфекції, що передаються статевим шляхом [1, с. 30]. Дослідження, яке проводилося у 2018 році, доводить, що сьогодні зменшується вік першої спроби вживання психоактивних речовин, вік першого сексуального контакту [2, с. 11, 27].

Слід зазначити, що великий обсяг сучасних джерел з проблеми підліткової наркоманії, збереження здоров'я, профілактики ризикованої поведінки та зменшення шкоди від такої поведінки припадає саме на фахівців, які є представниками недержавних організацій. Важливим є те, що більшість таких праць проходять експертизу в різних наукових інститутах. Так, наприклад, порадник для фахівців психологічної і соціаль-

ної служби «Підлітки», виданий фахівцями благодійного фонду «Точка опори». Цей посібник рекомендований до друку кафедрою психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України. Цей poradnik не лише аналізує причини, прояви та наслідки ризикованої поведінки підлітків, а й дає рекомендації фахівцям щодо налагодження ефективних методів комунікації з різними групами підлітків [3].

Навчально-методичний посібник «Сходинки: просвітницько-профілактичні тренінгові заняття з підлітками», авторами якого є Т.В. Журавель та Г.Б. Скіпальська рекомендований Вченою Радою Інституту психології і соціальної педагогіки імені Бориса Грінченка [4]. Таких прикладів можна приводити ще багато, але головним є те, що майже всі вони спираються на успішний досвід практичної роботи фахівців з підлітками групи ризику у межах різних проєктів, що здебільшого фінансуються міжнародними донорськими організаціями.

Значний вклад у вивчення проблеми профілактики захворювання на ВІЛ-інфекцію за останнє десятиліття вніс Міжнародний благодійний фонд «Альянс громадського здоров'я», фахівці якого видали багато науково-методичної літератури щодо профілактики ризикованої поведінки, у тому числі серед підлітків групи ризику [5]. Важливий внесок у формування системи роботи з підлітками – споживачами наркотиків було внесено Міжнародним благодійним фондом «СНІД – Фонд Схід – Захід» (AFEW-Україна) [6]. Останній активно розвивав мережу центрів денного перебування та розробляв систему надання послуг підліткам групи ризику на базі таких центрів.

Досвід роботи центрів денного перебування показав, що з підлітками групи ризику ефективно працюють практики, в основі яких лежать моделі роботи з опорою на сильні сторони. А. Павловський, який є клінічним психологом, у своїй роботі «Соціальна робота с подростками с опорой на сильные стороны» розглядає різні підходи щодо роботи з сім'єю, з групами й спільнотами та приділяє увагу індивідуальній роботі з підлітками групи ризику, в основу яких покладені підходи, що спираються на сильні сторони клієнта [7].

Попри накопичений вже певний досвід роботи з підлітками груп ризику, залишається невирішеною проблема надання адекватної науково обґрунтованої та закріпленої на законодавчому рівні системи роботи з підлітками – споживачами наркотиків. Сьогодні й досі відсутні стандарти надання соціальної та медичної допомоги підліткам, які мають залежність від психоактивних речовин.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В Україні зберігається потреба у підготовці фахівців із соціальної роботи

з належними компетенціями щодо профілактики ризикованої поведінки підлітків. Необхідно розробляти та впроваджувати стандарти щодо програм профілактики вживання психоактивних речовин. Важливим є розробка та запровадження актуальних гендерно орієнтованих послуг підліткам – споживачам наркотиків. Нагальною є також потреба в розробці та впровадженні програм реабілітації підлітків, які мають залежність від наркотиків. В Україні немає жодної державної установи, орієнтованої на лікування неповнолітніх від наркотичної залежності.

Сьогодні жодна з державних організацій не має повного комплексу таких послуг, що були б орієнтовані винятково на підлітків. Цю прогалину сьогодні заповнюють центри денного перебування, що є структурними підрозділами благодійних фондів. На цей час у країні функціонують близько 10 таких центрів, де завдяки співпраці впроваджуються схожі моделі надання послуг підліткам – споживачам наркотиків, що дає змогу аналізувати ефективність такої роботи.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає в обґрунтуванні системи соціальної роботи з підлітками – споживачами наркотиків.

Завданнями статті є:

- узагальнити досвід роботи центру денного перебування «Компас» Харківського благодійного фонду «Благо» з підлітками – споживачами наркотиків у контексті розбудови системи надання послуг зі зменшення шкоди від вживання ними наркотичних речовин;

- визначити послуги, що входять до системи соціальної роботи у центрах денного перебування, та роль партнерських організацій у вирішенні проблем підлітків;

- обґрунтувати критерії ефективності запропонованої системи у роботі центрів денного перебування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Центр денного перебування «Компас» Харківського благодійного фонду «Благо» з 2014 року працює в Харкові та Харківській області з підлітками – споживачами наркотиків. Об'єктом соціальної роботи є підлітки – споживачі наркотиків. Щодо підходу до визначення терміну «підліток» беремо за основу класифікацію ВООЗ, згідно з якою підліток – це людина у віці від 10 до 19 років.

Будь-яка система передбачає взаємозв'язок певних складників на основі їх загальної цільової спрямованості. Система соціальних послуг для підлітків, які вживають наркотики, сформована для досягнення головної мети – збереження здоров'я підлітка, з урахуванням особливостей його поведінки. Під здоров'ям розуміємо всі його види: сексуально-репродуктивне, що є частиною фізичного здоров'я, психологічне

та соціальне здоров'я. У загальному розумінні йдеться про зменшення шкоди від вживання підлітками наркотиків.

Для досягнення цієї мети перед фахівцями центру денного перебування ставляться такі завдання: відновлення порушених прав підлітка, формування у нього стійких навичок небезпечної поведінки, формування моделі самостійного вирішення життєво-важливої проблеми та відчуття успішності. Важливим завданням є навчити підлітка адекватної самооцінки та умінню визначати мету, пріоритети та планувати своє життя.

Для досягнення мети та вирішення завдань розроблені програми та стандарти роботи з підлітками – споживачами наркотиків для центрів денного перебування. Індивідуальна робота здійснюється на основі сервісного плану, що складається спільно підлітком та соціальним працівником.

До надання послуг для підлітків зі зменшення шкоди залучені фахівці із соціальної роботи, соціальні педагоги, психолог та медичний працівник.

Одним з основних критеріїв ефективності наданих послуг є покращення життя підлітка, хоча б за одним із показників, а саме: покращення здоров'я, підвищення успішності, покращення матеріально-економічного стану підлітка, зменшення частоти вживання наркотиків або ж повна відмова від вживання.

Ще одним важливим складником системи роботи з підлітками групи ризику є партнерська мережа надавачів послуг таким підліткам. Її роль полягає в організації та функціонуванні системи перенаправлення для отримання фахових послуг. Шкільні офіцери поліції та фахівці ювенальної превенції та ювенальної пробації виявляють підлітків – споживачів наркотиків та направляють до центру для проходження корекційної програми, програми соціального супроводу або програми реабілітації. Соціальні служби та служби у справах дітей надають допомогу у відновленні прав, якщо наявні їх порушення; медичні установи сприяють встановленню діагнозу та лікуванню підлітків, які мають досвід вживання наркотиків. Медичні послуги надаються наркологами, психіатрами та фахівцями інших медичних напрямів залежно від стану здоров'я підлітка. Важливе місце серед партнерських організацій посідають заклади освіти, які сприяють проведенню профілактичних заходів та забезпечують доступ до підлітків групи ризику. Партнерські стосунки будуються на підставі меморандумів та договорів про співпрацю. Важливим напрямом роботи з представниками партнерських організацій є подолання негативного ставлення до підлітків, які вживають наркотики, серед фахівців правоохоронних органів, медичних працівників та працівників закладів освіти.

У центрі денного перебування «Компас» в основі роботи з підлітками – споживачами наркотиків лежить філософія зменшення шкоди від жи-

вання наркотиків. Такий підхід з'явився в Європі у 80-х роках минулого століття. Він довів свою ефективність у боротьбі з розповсюдженням ВІЛ серед людей, які вживають наркотики ін'єкційним шляхом. Основною метою програм зменшення шкоди є збереження здоров'я представників уразливих груп населення. Заходами в межах програми зменшення шкоди є видача (обмін) одноразових шприців, видача презервативів та засобів гігієни, інформаційних матеріалів, тестування швидкими тест-системами на наявність соціально небезпечних захворювань та індивідуальне консультування фахівцем із соціальної роботи, психологом. У роботі з підлітками неактуальною є лише видача шприців, оскільки вони здебільшого вживають наркотики неін'єкційним шляхом. Натомість запроваджується скринінгове опитування з порушення прав підлітків групи ризику. Часто саме наявність невирішеної проблеми підлітка стає приводом до вживання наркотиків.

Система роботи з підлітками у центрах денного перебування передбачає надання різних послуг залежно від запиту. Базовий пакет послуг передбачає інформування про послуги, які можна отримати, консультацію соціального працівника з питань, що стосуються наслідків ризикованої поведінки, тестування швидкими тестами на наявність соціально-небезпечних хвороб та видачу інформаційних матеріалів. Такий вид роботи передбачає разове консультування. Якщо підліток усвідомлює, що його поведінка впливає на його благополуччя та має намір змінити ситуацію, він може бути включений до програми соціального супроводу.

Програма забезпечує формування у підлітка моделі вирішення життєво важливої проблеми, що впливає на його життя. Якщо підліток усвідомлює, що вживання наркотиків призвело до негативних наслідків для нього, або вони можуть швидко настати, то йому буде запропоновано пройти програму реабілітації, яка розроблена фахівцями центру денного перебування «Компас» Харківського благодійного фонду «Благо». Програма реабілітації пройшла фахову експертизу на кафедрі психіатрії, наркології, медичної психології та соціальної роботи Харківського національного медичного університету та на кафедрі соціальної роботи Харківської гуманітарно-педагогічної академії та рекомендована для лікування наркотичної залежності підлітків.

Програма реабілітації враховує бажання підлітка та його життєві пріоритети. Це може бути як повна відмова від вживання психоактивних речовин, так і зменшення частоти вживання, якщо підліток не готовий повністю припинити вживати наркотики. У такому підході цінним є те, що підліток усвідомлює, що йому не нав'язують рішення, а допомагають прийняти власне та допомагають досягти власної мети. Це підсилює довіру підліт-

ків до фахівців та дозволяє у роботі знаходити сильні сторони підлітка й використовувати їх для досягнення мети.

Базовий пакет належить до низькопорогових послуг, що характеризується нетривалою роботою з клієнтом та не потребує значних ресурсних витрат. Соціальний супровід та реабілітація – це високопорогові послуги, що передбачають тривалу та більш витратну за ресурсами програму. Так, наприклад, програма соціального супроводу може тривати від 3 до 6 місяців, програма реабілітації від 6 до 9 місяців.

За типами послуги, що надаються підліткам – споживачам наркотиків у центрах денного перебування, діляться на соціальні, медичні, психологічні, юридичні. Підлітку може бути запропоноване легке харчування, організація дозвілля, консультація фахівця з соціальної роботи, тестування на ВІЛ-інфекцію, вірусні гепатити В і С та сифіліс і консультація медичного працівника, надання психологічної допомоги чи допомоги у відновленні порушених прав. Підліток може бути перенаправлений до партнерської організації для отримання послуг або за його бажанням може стати учасником програми «Школа лідера». Вся робота орієнтована на усвідомлення підлітком наявності проблеми та бажання її вирішувати. Важливим чинником є те, що підліток розуміє, що в будь-який момент він може отримати допомогу фахівця. Важливим є формування навичок у підлітків звертатися за допомогою до дорослих.

Висновки. З огляду на результати аналізу досвіду діяльності центрів денного перебування та обґрунтування системи соціальних послуг для підлітків групи ризику у таких центрах можна зробити висновок, що соціальна робота з підлітками може бути ефективною за умови орієнтації її на задоволення їхніх потреб та визнання цінності власного потенціалу підлітка у реабілітаційній роботі. Форми роботи мають бути цікавими та враховувати сучасні технології. Так, навіть профілактика може бути цікавою для підлітків, якщо вона буде проводитися в інтерактивних формах із залученням сучасних засобів комунікації. До розробки інформаційних матеріалів, організації та проведення профілактичних заходів слід залучати підлітків, які допоможуть зробити захід цікавим та корисним, а інформаційні матеріали легкими для сприйняття.

Підлітки, які пройшли програми соціального супроводу або реабілітації у центрах денного перебування, можуть працювати соціальними працівниками, волонтерами, розробляти та впроваджувати власні проекти. Такі результати є показником ефективності та сприяють проведенню адвокаційних кампаній, метою яких є розробка або зміна

політик, отримання державного фінансування на роботу з підлітками – споживачами наркотиків, покращення профілактичних програм, створення державних стандартів роботи з такими підлітками.

Слід зазначити, що робота з підлітками, які практикують ризиковану поведінку (вживання психоактивних речовин є одним з видів такої поведінки), ведеться на рівні первинної профілактики у системі сімейного виховання та у закладах освіти. Правоохоронні органи здійснюють роботу з попередження ризикованої поведінки, медичні працівники закликають до здорового способу життя, і все це є лише одним із видів роботи, орієнтованої на широкий загал. Фахівці соціальних служб також не в змозі забезпечити весь спектр послуг.

Система надання соціальних послуг підліткам – споживачам наркотиків у центрах денного перебування, яка протягом останніх років доводить свою ефективність може бути використана як соціальне замовлення для навчальних закладів, де є підлітки, які мають досвід вживання наркотиків, служб ювенальної превенції та ювенальної пробації. Ця система може лежати в основі формування соціальної роботи з підлітками в громадах України.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Підлітки груп ризику: доказова база для посилення відповіді на епідемію ВІЛ в Україні : аналіт. звіт / ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка. Київ : К.І.С., 2008. 196 с.
2. Аналітичний звіт за результатами дослідження в рамках проєкту «Підлітки поза увагою: поліпшення доступу до інтегрованих ВІЛ-сервісних послуг для вразливих підлітків в Україні» / Балакірева О.М., Шевченко С.Л. та ін. Київ : МБФ «Альянс громадського здоров'я», МБФ «СНІД Фонд Схід – Захід» (AFEW-Україна), 2019. 60 с.
3. Вербицька Н., Діденко М., Івасій Р. Підлітки: Порадник для фахівчинь та фахівців психологічної і соціальної сфери / за заг. ред. Н. Вербицької. Київ : ВБО «Точка опори», 2018 92с.
4. Сходинки: просвітницько-профілактичні тренінгові заняття з підлітками : навч.-метод. Посібник для соціальних педагогів, соціальних працівників, аутріч-працівників, практичних психологів / За наук. ред. проф. І.Д. Зверевої ; Авт. кол. : Журавель Т.В., Лях В.В., Лях Т.Л., Скіпальська Г.Б. Київ : Видавничий дім «Калита», 2010. 164с.
5. Офіційний сайт МБФ «Альянс громадського здоров'я». URL: <http://aph.org.ua/uk/nasha-robota/ukraine/ejaf/> (дата звернення 01.06.2020 р).
6. Офіційний сайт МБФ «СНІД Фонд Схід – Захід» (AFEW-Україна). URL: <http://afew.org.ua/projects-category/diyuchi-proekty-ukraina/> (дата звернення 01.06.2020 р).
7. Социальная работа с подростками с опорой на сильные стороны : практ. пособ. / А.П. Павловский. Київ, 2015. 108 с.